

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Андрій Яковлів

Українсько-московські договори в XVII — XVIII віках

ІХ

«Рѣшительные пункты» Петра II, дані гетьманові
Д. Апостолові р. 1728*

З іменем молодого імператора російського Петра II, що року 1727 обняв царську владу, в історії України-Гетьманщини зв'язані такі сприятливі акти, як скасування Малоросійської Колегії та привернення гетьманського уряду, а заразом і такий негативний акт, як «Рѣшительные пункты» 1728 р. Полегші, що їх зазнала Україна протягом першого року царювання Петра II, сталися внаслідок чисто випадкових обставин та персональних впливів, а не з причини засадничих змін російської політики супроти України. Тому сприятливе відношення царської влади прийшло цілком несподівано, тривало недовго і так само несподівано перемінилося на явно вороже.

Через тиждень після смерті цариці Катерини, 12 травня 1727 р., Петро II видав такий указ: «Пожаловали, мы, милосердствуя о своихъ подданныхъ, Малороссійскаго народа, указали: доходы съ нихъ денежныя и хлѣбныя собирать тѣ которые надлежатъ по пунктамъ гетмана Б. Хмельницкаго и которые собираны при бытности бывшихъ потомъ гетмановъ. А которые всякого рода доходы положены съ опредѣленія Малороссійской Коллегіи по доношеніемъ ген.-маіора Вельяминава вновь, тѣ отставить в впредь съ нихъ не собирать... И при томъ ихъ снабдежить нашею импер. в-ва милостью, что къ нимъ въ Малую Россію гетманъ и старшина будутъ опредѣлены впредь вскорѣ какъ прежде было по договору Б. Хмельницкаго». Цим указом касувалися додаткові податки, заведені М. Колегією на підставі указів із 16 квітня 1723 і 21 липня 1726 рр., та давалася формальна обіцянка про скасування М. Колегії та привернення гетьманського уряду. Виконуючи цей указ, В. Т. Совіт 16 червня 1727 р. наказав перенести всі українські справи з Сенату до Колегії закордонних справ, а 20 червня наказав вирядити тайн. світника Ф. Наумова на Україну для присутності на виборах і для акту інвестири гетьмана. Ще раз, 22 липня 1727 р., було видано царський указ до Сенату такого змісту: «Указали мы въ Малороссіи гетману и генеральной старшинѣ быть и содержать ихъ по трактату гетмана Б. Хмельницкаго, и для вибору въ гетманы и въ старшину послать нашего тайнаго совѣтника Ф. Наумова, которому и быть при немъ, гетманѣ министромъ». Нарешті 28 вересня 1727 р. В. Т. Совіт ухвалив: «Малороссійской Коллегіи членовъ взять въ Санктъ Петербургъ».

В літературі були висловлені протилежні думки з приводу причин такого сприятливого повороту рос. політики супроти України. Ми поділяємо думку, висловлену І. Джиджорою, що це сталося внаслідок персональних впливів всесильного тоді кн. Меншикова, який був особисто зацікавлений в українських справах, бо мав величезні маєтності на Україні та старався утворити сприятливі умови для їх експлуатації — з одного боку, з другого боку — вороже ставився до М. Колегії й Вельямінава за оподаткування маєтків, нарешті, додамо від себе, бажав узяти реванш над П. Толстим, якого ненавидів. Із цих мотивів Меншиков не тільки підбав про здійснення царських указів, що їх, як опікун царський, сам і запропонував, а навіть і кан-

* З а к і н ч е н н я . Початок див: Укр. іст. журн. — 1993. — № 4 — 6, 7 — 8, 9, 11 — 12; 1994. — № 1, 2 — 3, 4, 6; 1995. — № 2, 6.

дидата на гетьмана підшукав в особі близького собі миргородського полковника Дан. Апостола.

18 вересня 1727 р. до Глухова прибув Ф. Наумов і 30 вересня скликав довірчу нараду з полковників, старшин і духовенства «для общаго согласія о выборѣ гетмана». Відкриваючи нараду, Наумов оголосив царську грамоту про вибори гетьмана «вольными голосами по прежнему обыкновенію», про скасування податків і т. ін. та запитав, кого бажають вибрати на гетьмана. Всі одногосноно відповіли, що просять бути гетьманом миргородського полковника. Після того було призначено Генеральну Раду для обрання гетьмана на 1 жовтня 1727 р. Цього дня зібралася Генеральна Рада в Глухові, на якій було оформлено попередній вибір Апостола голосами всіх присутніх на Раді. Всупереч попередній практиці, Наумову не було доручено скласти якісь статті чи запропонувати заздалегідь виготовлені царським урядом; рівно ж не було видано новообраному гетьмані царської грамоти на гетьманський уряд. Тайний совітник Наумов лишився при гетьмані в характері міністра-резидента з усіма правами, які належали царським резидентам за часів Петра I. В листопаді того ж року гетьман вислав до царя посольство, яке мало повідомити царя про обрання й просити конфірмації. Посольство прибуло 22 листопада, мало аудієнцію у царя, одержало конфірмаційну грамоту, подарунки й було відпущено на Україну. В жалованій грамоті, датованій 26 грудня 1727 р., між іншим, стояло, що цар на прохання гетьмана вибір його конфірмає та наказує генеральній старшині, полковникам, полковій старшині і всьому Війську Запорозькому і народу українському «тебя, Данила Апостола, за нашего вѣрнаго подданого гетмана признавать и почитать и належитое послушаніе отдавать». Пізніше, 7 вересня 1728 р., гетьманові була видана друга грамота на гетьманський уряд і на рангові маєтності, в якій було означено компетенцію гетьмана в таких же виразах, як і гетьманові Скоропадському.

На початку 1728 р. гетьман виїхав до Москви на коронацію Петра II. Там 12 березня 1728 р. він подав цареві через канцлера Головіна «пункты статейные», в яких прохав: щоб було повернуто митрополію в Києві, щоб було заборонено духовенству й монастирям купувати козацькі землі й одержувати маєтності по заповітах, щоб було повернуто самостійний суд та видруковано книги «Прав малороссійських», щоб було введено з України російські гарнізони і т. ін. 22 серпня гетьман дістав через Колегію закордонних справ резолюцію царя. Це були так звані «Рѣшительные пункты».

Як своєю формою, так і змістом «Рѣшительные пункты» 1728 р. в багатьох точках різняться від попередніх українсько-московських договорів та статей. У складанні попередніх договорів брали участь рівноправні сторони, Україна й Москва (гетьман і цар); кожна з них ставила свої умови, які обміркувалися на спільних конференціях представників, модифікувалися, відкидалися чи приймалися й затверджувалися окремими ратифікаційними формулами. Всі ці стадії складання договору іноді занотовувалися і в його тексті (договір 1654 р. та ін.). (За весь час співжиття України з Москвою, з року 1654 починаючи, договори вважалися обов'язковими для обох сторін, і зміну їх, загалом беручи, проводили за участю обох сторін, з додержанням коли не всіх, то принаймні головних формальностей. Вперше зміну в цю традиційну процедуру вніс Петро I і в так званих «Решетилівських пунктах» 1709 р., поділивши договір на два акти: прохання гетьмана й «Рѣшительный указъ» царя й висунувши на перший план «у к а з н у» форму своєї відповіді; однак й Петро I визнавав обов'язкову силу попередніх договорів, надто «трактату» Б. Хмельницького 1654 р. Але криза, яку пережила Україна з часу припинення чинності гетьманського уряду та заведення Малорос. Колегії (1722 — 1727), не минула без сліду: вона відбилася найбільш негативним способом як на змісті, так особливо на формі «Рѣшительных пунктовъ» 1728 р. Заміна традиційної д о г о в і р н о ї форми формою «указною», започата Петром I, знайшла в «Рѣшительных пунктахъ» своє довершення.) З перебігу справи подання Апостолом прохання про «нужды Малороссійскія» та одержання ним «Рѣшительной резолюції» видно, що на цей

раз за Україною та її представником, гетьманом, уже признано права бути стороною в договорі та брати участь у вироблюванні умов для майбутнього співжиття України з Москвою. Переговори, які вів Апостол із канцлером Головкиним, носили приватний, неофіційний характер, що виразно зазначив гетьман у листі до Головкина з 27 липня; про це свідчить також і факт подання «пунктів» без підпису. Умови поставив і рішення дав сам цар шляхом одностороннього виявлення своєї волі. «Е. И. В-во все милости в ѳй ше соизволяетъ въ Малой Россіи гетмана и всѣхъ подданныхъ содержать по прежнимъ правамъ и вольностямъ» — так починається 1-й пункт «Рѣшительныхъ пунктовъ» 1728 р. Видаючи указ про Малоросійську Колегію, Петро I шукав оправдання свого акту в договорі Б. Хмельницького, очевидно, вважаючи цей договір за обов'язковий для себе. Але його внук, Петро II, не вважає вже потрібним висловлювати свою згоду чи незгоду на подання гетьмана Апостола у формі резолюцій, підписаних під пунктами подання; він «всемилюстивѣше соизволяетъ» і цим надає актові 22 серпня 1728 р. форму одностороннього акту царського «пожалованія», і «милости», і «d'ostroi» верховної влади. Хоч у цьому акті й дається обіцянка гетьмана й український народ «содержать по прежнимъ правамъ и вольностямъ», але самий акт оснований вже не на договорі, не на взаємному признанні прав та обов'язків, а на односторонньому акті царської волі, який нічим царя не в'яже, дотримання чи скасування якого стає вже питанням не права, а політичної доцільності. Переходячи до аналізу змісту «Рѣшительныхъ пунктовъ» 1728 р., зазначимо насамперед, що з 20-ти «пунктів» сім пунктів містять умови, які в тій чи іншій формі й обсягу знаходяться в попередніх договорах, решта — 13 пунктів містять умови нові, частина яких була прийнята і проведена в життя різними царськими указами, що були видані після Решетилівських статей 1709 р.

В пункті 1-му після процитованих уже слів про те, що цар «соизволяетъ» дотримувати давні права й вольності України, вміщено надзвичайно важливе рішення в справі судового устрою й судівництва на Україні. Залишаючи без зміни судову систему, що існувала до цього часу на Україні, та підтверджуючи порядок інстанцій та апеляцій, заведений універсалом П. Полуботка 1722 р., цар із титулу «главного судіи Всероссийской Имперіи» реорганізує генеральний суд тим способом, що вводить до складу судової колегії половину (3-х) суддів-великоросіян, а з другого боку, визнаючи за гетьманом права президента генерального суду, піддає генеральний суд у порядку інстанційному Колегії закордонних справ. На підставі договору Б. Хмельницького й наступних договорів Україна мала незалежний, автономний суд, на чолі цілої судової системи стояв гетьман, як верховний суддя, що не підлягав жодній чужій судовій владі. Тепер права гетьмана, як верховного судді, касується, а цар підпорядковує український суд своїй владі, яко «главного судіи Всероссийской Имперіи».

В п. 2-му визнається право на обрання гетьмана «вольными голосами по прежнимъ ихъ правамъ и вольностямъ», але «с ѳ воли и согласія царя», без царського указу не дозволяється вибирати ані скидати гетьмана. Обраний гетьман має приїздити на конфірмацію до царя. Цей пункт стверджує попередню практику та ті обмеження, що їх завів московський уряд після договору 1654 р., всупереч постановам цього договору.

Пункт 3-й трактує справу виборів і настановлення генеральної старшини, полковників, полкової старшини та сотників. Заказується гетьманові самому, без ради старшини й споспільства, вибирати й настановляти на зазначені уряди та стверджується порядок, установлений Петром I в указі з 22 січня 1715 р.: двостепенні вибори, спочатку «вільними голосами» 2 — 3 кандидатів, з яких гетьман має обирати одного «заслуженого, знатного и неподозрительного», й тільки православних, а не іновірців і не вихрестів; обраних гетьманом кандидатів до генеральної старшини й на полковницькі уряди має затверджувати цар, а кандидатів до полкової старшини й на сотницькі уряди має затверджувати цар, а кандидатів до полкової старшини й

на сотницькі уряди затверджує сам гетьман. Скидати з урядів генеральної старшини й полковників має право цар на донесення гетьмана; щодо полкової старшини й сотників, то їх може скидати з урядів і карати гетьман, повідомляючи про це царя. Без царського указу забороняється карати на горло всіх загалом військових урядників. Хоч у цьому пункті й зроблено двічі посилку на «пункти» Юрія Хмельницького 1659 р., але в цілому п. 3-й стверджує новину, яку увів указ із 22 січня 1715 р. всупереч попереднім договорам: якщо настановлення генеральної старшини й полковників та звільнення їх, а в деяких важливих випадках і полкової старшини й сотників, має залежати від царської волі й указу, то цим самим міняється правний титул влади цих урядників і самі вони перетворюються на урядників царських, а не «Війська Запорозького».

Пункт 4-й призначає м. Короп для перебування й утримання генеральної артилерії, якою має завідувати по-давньому генеральний обозний. Уперше встановлюється обов'язок подавати щорічні повідомлення про стан артилерії до Колегії закордонних справ.

Пункт 5-й торкається питання про постій і утримання російських полків на Україні: полки стоять «для охоранення рубежей», привіант на ці полки дається згідно з пунктами, прийнятими за попередніх гетьманів, а призначення міст і квартир для полків буде зроблено на підставі спільної постанови головного командира російського війська й гетьмана з старшиною, не обминаючи нікого, ні російських, ні українських державців маєтностей. Цей пункт є відповіддю на прохання гетьмана про вивід московських залог із тих міст, де їх давніше не було; покликання на попередні договори, якими нібито встановлено обов'язок давати харчі російським полкам, помилкове, бо такої постанови в жодному договорі нема.

Пункт 6-й теж, очевидно, на прохання гетьмана, зменшує кількість компанійських полків до 3-ох полків по 500 чоловік в кожному.

Пункт 7-й торкається справ фінансових, зокрема різних податків і видатків. Спочатку стверджується скасування податків, що їх була наклала Малоросійська Колегія, й привернення податків, що мали збиратися до військового скарбу по договору 1654 р. Але відомостей про ці податки й про витрати нема, а крім того, збиранням податків завідували «люди гетьманського дому», «какого непорядку ни въ которомъ государствѣ нѣтъ, чтобы съ народа государственные доходы собирать и оными партикулярнымъ персонамъ користоваться» (це гетьман — партикулярна персона). Тому цар наказує тимчасово «до предбудущаго указу» для завідування фінансами «учредить двухъ подскарбівъ», одного — з великоросіян, другого — з українців. Податки мають збирати окремі зборщики й доставляти до скарбу, а з цих доходів мають витратити на потреби військові, записуючи прибутки й видатки, «какъ обыкновенно вездѣ водится». Поки ж буде з'ясовано точно прибутки й видатки, наказується збирати до військового скарбу лише податки «съ промысловъ», які тут і перераховуються. Про решту невитрачених доходів наказується подавати відомості й без царського указу не витратити. Загальний зміст цього пункту, як і окремі його вирази, не залишають жодних сумнівів щодо намірів царського уряду. Україна тут означена як частина Російської держави, податки її населення — як царські доходи, що збираються з царських підданих, а гетьманське управління фінансами України — як справа «партикулярних персон». Надалі завідування доходами й видатками передається новому органу, незалежному від гетьмана, двом підскарб'ям, великоросіянинові й українцеві, під контролем царського уряду. Поза тим усім нова реформа фінансового управління містить у собі, порівнюючи з реформою Петра I з р. 1722, деяке поліпшення в тому розумінні, що зібрані доходи призначає на покриття місцевих військових потреб, а не віддає до царського скарбу, як то було за Малоросійської Колегії.

Пункт 8-й підтверджує право козаків та їх синів і вдів на куплені й вислужені маєтності та встановлює порядок надання маєтків за «знатныя

услуги». Попередні договори та практика встановили такий порядок надання маєтків за службу: гетьман сам чи за порадою старшини видавав на маєтки універсали, а той, хто такий універсал одержував, удавався до царя з проханням ствердити надання грамотою. Тепер у п. 8-му правонадання маєтностей передається безпосередньо цареві, а гетьманові й старшині полишається право подавати цареві «свое мнѣніе», як і чим треба нагородити за послуги. Тут знову маємо випадок перебрання царем прерогатив, що належали гетьманові, як носієві верховної влади на Україні.

Пункт 9-й говорить про гетьманські рангові маєтності. Цар «соизволяет» віддати гетьманові на булаву Гадяцький ключ, як було і за попередніх гетьманів, та наказує дослідити й повернути на булаву всі ті маєтності, що їх гетьман Скоропадський виділив із рангових та передав жінці й дітям або на монастирі роздав. Про це клопотався гетьман під час свого перебування у Москві.

Пункт 10-й наказує провести ревізію й опис усіх рангових маєтностей генеральної старшини, полковників, полкової старшини й сотників та ратушевих і привернути до рангів і ратуш ті маєтності, що їх одержала або присвоїла собі старшина. Цей пункт послужив р. 1729 за основу для проведення так званого «Генерального слідства о маєтностях» України.

Пункт 11-й. У відповідь на прохання гетьмана дається дозвіл перенести гетьманську резиденцію з Глухова до іншого міста, яке має вибрати гетьман по повороті з Москви.

Пункт 12-й торкається болючого для Росії питання про російських збігців на Україні. Він вирішує це питання тим способом, що стверджує царські укази 1718 і 1723 рр., але наказує вживати зазначених у цих указах засобів «справедливо», без зайвого обтяжування українського населення; коли б було доведено, що Малоросійська Колегія комусь у цій справі зашкодила, то про це треба подати відомості для покарання винних.

Пункт 13-й говорить про «індукту» (мито з привозу товарів): індукту й надалі давати на одкуп, але «індуктні гроші» передавати до царського скарбу по тій причині, що індукту платять не тільки українці, але й росіяни, й чужоземні купці. Треба доглядати, щоб одкупшики не брали зайвого, а кому станеться від них яка кривда, про це гетьман має повідомити. Цей пункт затвердив порядок, установлений Малоросійською Колегією, та відібрав на царя індукту, одно з найважливіших джерел військового скарбу. Мотив, яким керувався російський уряд, відбираючи індукту, що, мовляв, індукту платять не тільки українці, а також і російські та чужоземні купці, свідчить про засадничу зміну поглядів на Україну та на її взаємини з Росією: Україна не визнається вже за автономну державу, бо їй відбирається право на державного характеру податки; з волі царя їй залишено, за пунктом 7-им, місце в і збори з промислу, та й то в розмірі військових потреб. У певному зв'язку з попереднім пунктом стоїть пункт 14-й, що торкається деяких обмежень торгівлі України. Визнається право вільного переїзду українським купцям, але лише за мирного часу й тільки до «пограничних городів», та чужоземним купцям на Україну. При цьому оголошується, що нині по царському указу зорганізовано окрему Колегію «для распространения російскаго купечества». Далі жидам дозволено приїздити й торгувати на Україні, але тільки гуртом, а не в роздріб; та ще заборонено жидам вивозити гроші, золото й срібло, одержані за продані товари; вони мусять на ці гроші набувати товари й вивозити. Крім того, заборонено жидам ввозити російську монету й жити на Україні. Отже, і в справі торгівлі прийнято низку обмежень не на користь України.

Пункт 15-й містить постанову, яка касує указ із р. 1727 про заборону росіянам набувати на Україні маєтності. Бажаючи встановити вільний продаж і купівлю маєтностей «во всей Россійской Имперіи», цар дозволяє вільний продаж і купівлю маєтностей як росіянам (крім чужинців) на Україні, так і українцям у Росії, але під умовою, що росіяни будуть нарівні з українськими державцями нести всякі служби, повинності й податки й бу-

дуть під присудом українських полкових і генерального судів. При цьому забороняється переводити селян із Росії на Україну й навпаки під загрозою гривни.

П у н к т 16-й, очевидно, на прохання гетьмана, про переселення розкольників із Стародубського й Чернігівського полків за межі України, встановлює, що «по важнымъ резонамъ» цього зробити неможливо. Розкольники, за сенатським указом, переписані й платять податки до київської губерніяльної канцелярії, надалі ними буде відати царський резидент при гетьмані, а податки, що їх вони платять, треба відсилати до Колегії закордонних справ. За злі вчинки розкольників будуть судити й карати гетьман спільно з резидентом, а за розповсюдження їх «ересі» розкольників будуть карати на горло.

В п у н к т і 17-му, теж певно на прохання гетьмана, про передачу міста Котелви до Гадяцького полку, ухвалено зробити довідку, чи дійсно Котелва належить до Гадяцького полку, і залежно від цього обіцяно винести рішення. Хто з державців із Охтирського полку купив маєтності в Гадяцькому та Полтавському полках, ті будуть підлягати правилам, установленим у п. 15-му.

В п у н к т і 18-му вміщено заборону монастирям і взагалі духовенству набувати через купівлі, дар, запис і застави маєтності як козацькі, так і взагалі недуховного стану державців, бо, мовляв, і у Великій Росії це заборонено царськими указами. Записи й фундації монастирям і церквам можна робити лише грошима. Монастирі та інші духовні державці маєтностей у судових справах із недуховними особами підлягатимуть юрисдикції звичайних судів. Це рішення дано внаслідок прохання гетьмана в п. 2-му його подання.

П у н к т 19-й трактує про закордонні зносини. Статтями Б. Хмельницького (очевидно, в підробленій редакції 1659 р.) й наступних гетьманів заборонено гетьманам мати зносини з чужими монархами й державами, так і надалі має бути. Прислані листи гетьман має доводити до відома царського резидента і в перекладі пересилати до царського двору, а посланців затримувати в Глухові. В справах дрібних прикордонних гетьман має право разом із резидентом посланців приймати, відповідати й спірні справи розглядати «съ общаго совѣта» з резидентом, а потім доводити до відома Колегії закордонних справ.

П у н к т 19-й своїм змістом близько стоїть до п. 3 інструкції А. Ізмайлову 1709 р.

Нарешті, в останньому 20-му п у н к т і вміщено наказ про переклад «Правъ, по которымъ судится Малороссійській народъ». Цареві стало відомо, що на Україні є кілька чинних кодексів, «которые сими словами названы: Магдебургскіе да Саксонскіе Статуты», які суперечать один одному й цим утруднюють судочинство. Тому цар наказує «Права, по которымъ судится Малороссійській народъ» перекласти на «Великороссійській языкъ» та організувати колегію з досвідчених «тамошнихъ» людей у потрібній кількості для того, щоб вона склала з цих «прав» один «Сводъ» — кодекс, який і належить вислати до царського двору на «апробацію». Це — той відомий указ, на підставі якого було пізніше зроблено переклад «прав» російською мовою та складено кодекс, що одержав назву «Права, по которымъ судится Малороссійській народъ». Наказ про переклад російською мовою «прав» стоїть у тісному зв'язку з указом п. 1 про реформу генерального суду. Треба зазначити, що гетьман Ароостол у своєму поданні 18 березня 1728 р. просив лише, щоб були н а д р у к о в а н і «Права», що уживаються в українських судах, для полегшення судочинства.

Закінчуються «Ръшительные пункты» загальною приміткою, що в інших справах, у пунктах незазначених, гетьман має чинити вірно й дбайливо за порадою царського резидента, а також і генеральної старшини та полковників, як того вимагає «прежній ихъ войсковой обычай». Порівнюючи «Ръшительные пункты» з поданням гетьмана 18 березня 1728 р., можна ствердити, що в «Ръшительныхъ пунктахъ» не дано рішення в деяких дуже важ-

ливих питаннях, піднятих гетьманом, як, наприклад, про те, щоб у Києві був митрополит (п. 1), про підводи (п. 4), про зворот паперів, узятих у Полуботка й генеральної старшини (п. 6), про запорозьких козаків (п. 9), про «Малоросійській дворъ» у Москві (п. 11), та ін. Натомість у «Ръшительныхъ пунктахъ» є постанови в справах, яких гетьман не підіймав.

Аналіз змісту «Ръшительныхъ пунктовъ» 1728 р. показує, як далеко стоять «Ръшительные пункты» від попередніх двобічних договорів України з Росією. Більшість пунктів містить нові, незначні до цього часу постанови-укази, схвалені волею самодержавного царя російського. Як обов'язкові приписи верховної влади, вони набувають силу з моменту їх видання й не потребують для цього згоди й прийняття тих, для кого вони видані. «Ръшительные пункты» 1728 р. — це вже не договір між Україною й Росією, а спеціальний закон, який має нормувати надалі внутрішнє життя України й тих її органів, що їх воля царя призначала для України. Зводячи до купи всі новели, що їх запровадили на Україні «Ръшительные пункты» 1728 р., треба зазначити, що все внутрішнє управління України, адміністративне, фінансове й суд, у тій чи іншій мірі було підпорядковане центральній російській владі та поставлено під безпосередній контроль її органів: обрання й призначення гетьмана, генеральної старшини, полковників, сотників, взагалі цілої адміністрації України піддано під затвердження або контроль царя (п. 3); фінансове управління віддано новому органу — підскарб'ям, під контроль Колегії закордонних справ (п. 7); проведено реформу генерального суду включенням у його склад половини членів-росіян та підпорядковано контролю царя через Колегію закордонних справ (п. 1); відібрано гетьманові право надання маестностей за службу (п. 8); взято індукту до царського скарбу (п. 13); обмежено торгівлю (п. 14); дозволено росіянам набувати маестности на Україні, а українцям — в Росії (п. 15); заборонено монастирям і духовенству набувати маетки (п. 18); нарешті, в перше покладено руку на діючі на Україні матеріальні й процесуальні кодекси, хоч і чужого походження, але освячені традицією та зукраїнізовані під впливом українського звичаєвого права (п. 20). Після зазначених змін і реформ від державного автономного управління України лишилися давні автономні органи без функцій, самі назви без їх змісту: г е т ь м а н, якого було віддано під команду фельдмаршала кн. Голіцина указом 22.VII.1728 і який не мав права без згоди царського резидента на жодну чинність, навіть у тій вузькій царині управління, яка йому залишена; г е н е р а л ь н а с т а р ш и н а, полковники й ін., що стали тепер царськими урядниками, к о з а к и, що відбували царську службу під командою російського «головного командира», та р е ш т а н а с е л е н н я, як царські піддані, що платили до царського скарбу. Україні було залишено тільки зовнішню видимість давнього автономного устрою без реального змісту. Тому не дивно, що ця «реформа» цілком негативно відбилася на дальшій боротьбі України за відібрані права та сприяла прискоренню процесу повної інкорпорації України Росією.

Правительство цариці Ганни Іванівни, яка перейняла царську владу після смерті Петра II, спочатку не зробило жодних змін в управлінні України, накресленому в «Ръшительныхъ пунктахъ», маючи на увазі повну слухняність гетьмана Апостола та його старий вік. Але вже в кінці 1732 р. відбулася нарада в Кабінеті Міністрів про те, «какимъ образомъ впредь по смерти нынѣшняго гетмана съ Малороссіей поступить и на какомъ основаніи оныхъ содержать надлежить», але не винесла остаточного рішення. На думку колишнього резидента при гетьмані, кн. Шаховського, який був на цій нараді, гетьмана не треба вибирати, а управління доручити одній особі, царському резидентові з титулом «намѣстника гетманства». Тяжка хвороба гетьмана, міжнародні комплікації р. 1733 та звістка про приїзд гетьмана Орлика до Криму дуже занепокоїли російський уряд і він вислав указ за указом кн. Шаховському, щоб негайно після смерті гетьмана обійняв управління

Україною та «при нинішніх кон'юнктурах накрѣпко и недреманымъ окомъ» стежив за «обращеніями ихъ малороссійскими».

Гетьман Апостол помер 17 січня 1734 р. й, скоро звістка про це дійшла до Петербурга, Кабінет Міністрів скликав надзвичайну нараду, яка вирішила, що «гетману впредь быть не разсуждается, а быть Правленію во шти персонахъ состоящему»: 3-х росіян і 3-х українців під головуванням міністра Шаховського. На підставі цього рішення, апробованого царицею, 31 січня 1734 р. було видано царську грамоту старшині, військові й поспільству України та Інструкцію новому «Правлінню Гетьманського Уряду». А в кінці було додано, що цариця й надалі обіцяє «весь Малороссійскій народъ при правахъ и привилеяхъ, во всемъ по пунктамъ гетмана Б. Хмельницкого... содержать неотмѣнно». Інструкція ближче накресливала компетенцію Правління і в багатьох точках повторювала «Рѣшительные пункты». Того ж самого дня було видано два укази на ім'я кн. Шаховського цілком протилежного змісту. В першому указі було звернуто увагу Шаховського на суперечності між рішенням наради з 29 січня 1734 р.: хоч у грамоті й написано, що Правління існуватиме лише до «впредь будущаго избранія гетмана, но сіе написано для того, чтобъ нинѣ въ началѣ сего объявленія народъ не имѣлъ сумнѣнія и не чинилъ противныхъ толкованій». В другому указі наказувалося Шаховському «секретно... малороссіянъ отъ свойства съ смольняны и съ поляки и съ другими зарубежными жителями отводить, а побуждать ихъ и искуснымъ образомъ приводить въ свойство съ великороссійскими».

З наведених документів видно, що російський уряд задумав провести реформу управління України потайки, щоб не викликати на Україні одвертого спротиву. Для цього вжито було недостойного способу: категорично схвалюючи, що надалі «гетману въ Малой Россіи быть не разсуждается», в грамоті до українського народу сповіщалося, що встановлене «Правління» має характер тимчасовий, «до предбудущаго избранія гетмана»; уряд обіцяє вибір гетьмана й рівночасно пояснює Шаховському, що так робиться на те, тільки, щоб народ не зрозумів справжніх намірів уряду. Завершенням «реформи» управління була видача кн. Шаховському секретної інструкції, яка мала заступити попередні інструкції, що видавалися міністрам при гетьмані. Інструкція доповнювала реформу тим, що вливала зміст у вироблену форму та вказувала тон і напрям, як має новий орган управління чинити в інтересах російської політики.

Зазначена інструкція, разом із попередніми актами російського уряду, дає нам ясний образ політики й тактики уряду цариці Ганни супроти України. Російська політика в основних точках своїх лишилася без змін, а головне завдання її — остаточне знищення автономії України — було сконкретизоване в постановах та зреалізоване через усунення гетьмана, як символу автономії й носія верховної влади. Україна була віддана під відомство Сенату та під управління царського міністра, який одночасно був і управителем Слобідської України, і в цьому можна бачити навмисне зрівняння України-Гетьманщини з Слобожанщиною, яка автономного управління ніколи не мала. Участь в управлінні і в суді української старшини з рівним числом російських офіцерів була дозволена лише рго фогта, бо українські члени Правління й генерального суду, як пояснили в Петербурзі, жодної самостійної влади не мали, вся повтона влади була передана до рук царського «правителя» — кн. Шаховського. Така реформа управління України була дуже зручною й вигідною для російського уряду, бо давала повну можливість правити Україною, її визискувати на користь Росії та помалу й непомітно втягувати в пащу російської держави.

Політика цариці Ганни не була б такою небезпечною для України, якби не супроводилася надзвичайно хитрою, вмілою й послідовною тактикою. В основу цієї тактики було покладено принципи: якнайдалі йдучого замакування проведеної реформи управління формами існуючих на Україні установ (генерального суду, фінансового управління й т. д.), приховування від народу повзятих російським урядом остаточних рішень про знищення авто-

номії та заспокоювання політичних і національних змагань українського народу до задержання традиційного автономного устрою обіцянками непорушного збереження прав і вольностей по договору Б. Хмельницького та майбутніми виборами гетьмана. Мало того, в указах та в інструкції кн. Шаховському накреслено цілий план дальшої тактики щодо обмосковлення народу, дискредитування на кожному кроці гетьманського уряду й автономного управління, розкладу української старшини через підплатнення «вірних» і прихильних до Росії осіб, демагогічної пропаганди серед рядового козацтва й простого люду та вживання заходів для призвичаєння українського народу до «великоросійського правління».

Внаслідок різних обставин реформа цариці Ганни проіснувала без жодних змін аж до 1745 р., коли помер останній правитель, генерал Бібіков. Після цього аж до обрання гетьмана Розумовського, на початку 1750 р., Україною правила мішана українсько-російська колегія з 6-ох осіб, але без правителя. Протягом цього часу «Правління Гетьманського Уряду» існувало лише формально, на папері; в дійсності ж повнота влади на Україні належала «правителям», яким один час було дано титул «статгальтера». Правителі тримали себе окремо від колегії та мали свій орган — «Міністерську Канцелярію» з різноманітними функціями, яка залишила по собі недобру пам'ять своєю жорстокістю та надужиттями.

Х

Кінець автономії України

За царювання Лисавети Петрівни, завдяки особистим впливам «природного козака», Олексія Розумовського, Україні було знову повернуто гетьманський уряд і автономну владу. На прохання старшини, духовенства й козацтва, що були подані під час перебування цариці на Україні р. 1744, цариця видала 4 травня 1747 р. указ, в якому стояло, що цариця «всемилоствітйше соизволяя, указали нынѣ въ Малороссіи гетману по прежнимъ правамъ и обыкновеніямъ быть и онаго во всемъ на такомъ основаніи учредить, какъ бывшій тамъ напередъ сего гетманъ Скоропадскій учреждень былъ». 22 лютого 1750 р. було скликано Генеральну Раду в Глухові, на якій проведено обрання призначеного царицею кандидата, Кирила Розумовського, на гетьмана України, а 5 червня 1750 р. видано указ на ім'я Сенату, в якому цариця конфірмувала вибори Розумовського, наказувала повернути йому всі гетьманські рангові маєтності, повернула попередні права в царині фінансового управління, наказала відкликати російських урядників із Правління гетьманського уряду, генерального суду, комісії економії й рахунків, скасувала Канцелярію міністерського правління, нарешті знову передала справи України до відомства Колегії закордонних справ. Таким чином, усі реформи Петра I, Петра II і Ганни Іванівни були перекреслені й Україні було повернуто той правний стан, який існував за гетьмана Скоропадського 1708 — 1709 р. Незважаючи на те, що цариця обмежилася зазначеними вище загальними розпорядками та що при цьому не було складено жодного договору, чи «пунктів», гетьман Розумовський витлумачив царські укази в той спосіб, що з перших же кроків свого урядування старався «всѣ намѣ подвластныя въ Малой Россіи правительства, отъ времени покойнаго Скоропадскаго въ немалую отъмѣну пришедшія, привести въ точное то учреждение, каково при Скоропадскомъ было. Він поповнив склад генеральної старшини і Генерального Суду, відновив чинність усіх адміністративних, судових і інших установ, скасував російський «суд по формі», впорядкував судочинство, скасував всі розпорядки, що обмежували економічне життя й торгівлю України, взагалі відновив чинність геть усіх органів автономного управління української держави. При цьому, завдяки своєму особистому становищу, як брат некоронованого мужа цариці, Розумовський розвинув свою діяльність далеко за межі тих прав, які були признані Скоропадському, та почував себе на Україні цілком незалежним від російського уряду. Така діяльність Розу-

мовського скоро викликала підозріння у російського уряду, який, використовуючи зміни осіб і настроїв серед близького оточення цариці, вирішив, що настає вже час знову повернути попередню політику щодо України. 15 липня 1754 насподівано для гетьмана російський сенат скасував кордон між Україною й московською державою, зачинив прикордонні митниці та заразом скасував і митні доходи (індукту та евекту), розтягнувши на Україну загальноросійську митну систему. Цими розпорядками було знищено один із важливих правних елементів державної автономії України — самостійну митну систему на окремій від Росії державній території. Російський історик С. Соловйов підкреслив державну вагу указу 15 липня 1754 р., вважаючи його за «сильное противоядіє возстановленія гетманства», а пригадавши, що цей указ видано через сто років після договору 1654 р., Соловйов пише, що цим способом було «достойно» відсвятковано столітній ювілей прилучення України до московської держави. Розумовський не залишив цього указу без протесту, вказуючи на порушення договору Б. Хмельницького 1654 р. і всіх наступних договорів та вимагаючи принаймні грошової компенсації за втрату доходів. Але цариця ствердила митну реформу, наказавши задовольнити матеріальні претензії гетьмана виплатою йому з митних зборів по 50 000 руб. річно. Слідуючого, 1756 р. Україну знову було передано у відомство Сенату. В наступні роки аж до смерті цариці Лисавети російський уряд не робив уже серйозних нападів на автономне управління України. В рр. 1760 — 1763 Розумовський провів дуже важливу реформу судового устрою на Україні, на підставі плану, виробленого видатним українським правником Ф. Чуйкевичем у його праці: «Суд і розправа по малоросійським правам». Судовою реформою було досягнуто: зрівняння всіх осіб і станів перед судом і скасування упривілейованого суду; розмежування справ цивільних, кримінальних і межових, отже, — спеціалізація суду, стрункність і спрощеність судової системи: один суд першої інстанції (земський, гродський і підкоморський) і один — вищої інстанції — Генеральний суд. Реформа була своєчасна і відповідала тодішній правосвідомості народу, тому вона проіснувала на Україні довше, ніж які інші установи: з перервою між 1783 — 96 аж до 1842 р.

Судова реформа була остаточно схвалена на поширеній Старшинській Раді, скликаній Розумовським у Глухові в вересні 1763 р. В ній узяли участь, крім генеральної старшини, також всі полковники, 20 сотників і 20 представників полкової старшини (по 2 з кожного полку) та 89 бунчукових і військових товаришів. Крім судової реформи, Рада обговорювала ще питання про перегляд і зміну Литовського Статуту, на внесення Сенату, причому відмовилася щобудь міняти в Статуті, погодившись з думкою одного з делегатів, який заявив, що «ми такі маємо закони, які тільки може мати найвільніший і найшляхетніший народ у світі».

В зв'язку з питаннями судової реформи й перегляду Статуту один із делегатів (ім'я його лишилося невідоме) зняв питання про права й вольності України взагалі. Він виголосив довгу програмну промову, в якій одверто заявив, що давні права й вольності, стверджені договорами й царськими грамотами, порушено. «Хто б міг припустити, — заявив він, — що з самого початку, коли ми через підданство Москві думали здобути собі добробут, спокій і безпеку, почалося наше нещастя й порушення нашого спокою й добробуту». Промовець закликав Раду подумати про «добро батьківщини» й про забезпечення давніх прав й вольностей у всій повноті та звернувся до нової цариці з проханням повернути Україні увесь попередній устрій: статутіві суди, трибунал, сойм чи Генеральну Раду, виплатити обіцяне відшкодування за втрати під час турецької війни (1735 — 39), завести школи і т. п. Рада прийняла цю пропозицію й після дебатів було складено петицію до цариці Катерини з 22 пунктами про підтвердження давніх прав і вольностей. Ця петиція в літературі одержала невідповідну назву «прошення малоросійського шляхетства», що було подане Катерині II р. 1764, тим часом петиція написана не від шляхетства, а від імені гетьмана Розумовського з старшиною, шляхтою, військом і народом «малоросійським», і своїм «змістом та формою дуже близько стоїть до «пунктів», або проекту договору,

який звичайно подавали гетьмани цареві з нагоди свого обрання. Основна ідея петиції була висловлена у вступній частині, де гетьман нагадував про історичні факти союзу України з московським царем за Б. Хмельницького та доводив, що Б. Хмельницький «сіе добровольное подданство у ч и н и л ь п о д о г о в о р а м ь», у яких, рівно ж і в жалованих грамотах, московський цар, «обнадежилъ и подтвердилъ не только содержать и сохранять Малороссійскій народъ на всѣхъ тѣхъ правахъ, обыкновеніяхъ, привилегіяхъ, вольностяхъ и преимуществахъ», що їх Україна мала за польських королів і вел. князів литовських, але й обіцяв ще більшими правами нагородити. Ці договори час від часу при виборах нових гетьманів поновлювано й підтверджувано, але наскільки ці права, привілеї, свободи, навіть самі договори були «слабою защитою Малороссійському народу», про це цариця довідається з пунктів, які гетьман від свого й цілого народу імені подає. І далі в п. 1-му вміщено прохання насамперед ствердити всі попередні права, привілеї, вольності й звичаї, які були ствержені Б. Хмельницькому, щоб «онья въ вѣчныя времена содержимы и сохранены были без всякаго нарушенія и въ такомъ точно разумѣніи и силѣ, какъ онья написаны и заключены». В наступних пунктах було висловлено окремі вимоги: про підтвердження прав шляхті, козацтву, духовенству, міщанству, про поворот забраних земель, виселення сербів, грузинів, про затвердження судової реформи, про вільний вибір гетьмана, про Генеральну Раду, чи сойм, про заведення університетів у Києві й Батурині, гімназій і друкарень, про вивід російського війська, про повернення індукти та ескети тощо. На закінчення гетьман додав, що в петиції вміщено найважливіші «просьбы и нужды», про задоволення яких «никто справедливѣе просить не можетъ, к а к ь в о л ь н ы й, н о в о л ь н о с т я м и н е п о л ь з у ю щ и й с я, в ѣ р н ы й М а л о р о с с і й с к і й н а р о д ь», і ніхто не може задовольнити ці прохання, крім «премудрой и справедливой монархини», бо вона більш за всіх свідомо того, що «престола владѣтелей и благоденствіе государствъ болѣе утверждаются на правосудіи, милости и исканіи всеобщаго благополучія подданныхъ, нежели на собственной ихъ пользѣ и прибыткахъ».

Наведена петиція надзвичайно важливий документ для пізнання ідей, бажань і настроїв, які панували серед українського суспільства після 110 років співжиття України з Москвою. Вона доводить, що в основних точках бажання українського народу і в р. 1763 зводилося до встановлення й підтримання повної державної автономії України з усіма своєрідними установами, органами й правами-законами та устроєм. Важливим було також ствердження, що Україна «приєдналася до Москви добровільно», на підставі договорів, які були ствержені царями й дотримання яких було гарантовано царськими грамотами й урочистими обіцянками, але що внаслідок порушення цих договорів «вільний» український народ не може «вольностями своїми користуватись».

Крім цієї загальної петиції, було ще складено прохання про дозвіл, на випадок смерті гетьмана Розумовського, вибрати на гетьмана одного з синів Розумовського «достойнѣйшаго, на тѣхъ же основаніях, какъ самъ гетманъ». На жаль, це прохання було проведено на Раді дуже невдало й спричинилося до розладу серед генеральної старшини; зміст його став відомий цариці Катерині швидше, ніж прийшов оригінал загальної петиції, та ще було подано цариці тенденційний коментар, безпідставні чутки про проголошення «дідичності гетьманського уряду в роді Розумовського» й доноси про «зраду» гетьмана, про підозрілі дебати на Раді в Глухові і т. ін. Внаслідок цього Катерина II викликала гетьмана до Петербурга, а коли він прибув у січні 1764 р., примусила його загрозою кари за «зраду» зректися гетьманства. Таким чином, петиція гетьмана й народу українського не тільки не була задоволена, а, навпаки, послужила приводом до скасування гетьманського уряду.

На місце гетьманського уряду Катерина II указами з 10 і 17 листопада утворила новий орган управління. Він складався з «Малороссійскаго генерал-губернатора» і при ньому «Малороссійской Коллегіи» в складі 4-х росіян

і 4-х українців. В указі з 17.IX. компетенцію генерал-губернатора було так означено: за скасуванням гетьманського уряду генерал-губернатор є тепер «главнымъ малороссійскимъ командиромъ» і президентом Малорос. Колегії; в справах «суду й розправи» має він компетенцію президента Малорос. Колегії з р. 1722, в інших справах, крім судових та військових, йому належить компетенція «губернатора», особливо довіреної особи, що заступає у своїй губернії особу відсутнього монарха. Таким чином, Малороссійському генерал-губернаторові було надано дуже широкі права, яких в умовах російського режиму не мав і гетьман. На генерал-губернатора було призначено гр. Петра Рум'янцева.

Крім цих загальних і звичайних прав, генерал-губернаторові були дані ще й спеціальні, надзвичайні права та обов'язки суто політичного характеру. Обсяг і зміст цих прав було викладено в «Секретному наставленні», власноручно написаному Катериною II. В цьому документі, не призначеному для опублікування, цариця одверто й до кінця висловила свої погляди й свої наміри щодо України. Вона підкреслила важливе значення України з її родючою землею, добрим підсонням, багатолюдним населенням, природними багатствами, та труднощі правити Україною з огляду на «чужі закони й права», «несообразное смѣшеніе правленія воинскаго съ гражданскимъ», привілеї й вольності населення, а головне, з огляду на «внутреннюю противъ великороссійскаго ненависть». Між іншим, цариця наказувала Рум'янцеву «не всегда силой вѣренной ему власти» діяти, але іноді — «многообразіемъ ласковости и снисхожденія», та взагалі в справі управління Україною т р е б а й о м у «и м ѣ т ь и волчьи зубы, и лисий хвостъ». Прибувши на Україну, Рум'янець ретельно взявся за проведення в життя наказів Катерини II, причім, як того й треба було сподіватися від доброго вояка й кепського адміністратора, своєю діяльністю не тільки не сприяв залагодженню «сокровенной ненависти» українців до росіян, а, навпаки, посилив на Україні жалі за скасуванням автономії та бажання повернути давні права й вольності. Два перші роки управління Рум'янцева принесли такі загрозливі для російської політики наслідки, що сам Рум'янець в листах до цариці в розпучі висловлював своє обурення з приводу того, що український народ уперто не хоче розуміти намірів цариці «возвести Малороссійській народъ на высшую ступень счастья» та що «многіе малороссіяне до того вошли во вкусъ своевольства, что всякій законъ и царскій указъ кажется имъ ничѣмъ инымъ, какъ нарушеніемъ правъ и вольностей». «Ослѣпленные, — писав Рум'янець, — любовью къ своей з е м л и ц ѣ. эта небольшая частица людей инако не отзывается, что они изъ всего свѣта отличенные люди и что нѣтъ ихъ сильнѣе, ихъ храбрѣе, нѣтъ ихъ умнѣе и нигдѣ ничего хорошаго, ничего полезнаго и ничего прямо свободнаго, чтобы имъ годиться могло, и все то, что у них есть, то — лучше всего».

В якому стані знаходилося Україна після перших років управління Рум'янцева, які настрої панували серед її населення, які були політичні, соціальні й культурні ідеали та бажання, як населення ставилося до скасування гетьманського уряду й до правління Рум'янцева, все це яскраво й правдиво відбилосся в н а к а з а х українських депутатів до комісії «Новаго уложенія» р. 1767. В основних точках накази повторюють головні вимоги й аргументи, висловлені в петиції 1763 р., але в наказах помітно більшу продуманість і точність вислову, а також і соліднішу аргументацію. У всіх наказах червоною ниткою проходить одна думка, одно бажання: лишитися при тих правах і вольностях, на яких «Б. Х м е л ь н и ц к і й с о в с ѣ м ь Малороссійской націи корпусомъ подъ державу Великороссійскую приступилъ». Це було загальним голосом усіх без винятку наказів; не було ні одного наказу, я кому б в тих чи інших виразах про це не говорилось і минуле українського народу не виставлялось як ідеал і для майбутнього України. Значна кількість наказів до цього додавала, щоб давні права й вольності України «внести и напечатать въ Генеральномъ Уложеніи къ извѣстію и непремѣнному содержанию на вѣчное время примѣромъ того,

як гласить в Генеральномъ Регламентѣ 27-я глава». Другою точкою, загальною для всіх наказів, було побажання, щоб Україні було по л и ш е н о і і д а в н е « п р а в о » — для шляхти й козацтва — Литовський Статут, який український народ «в судахъ и росправахъ черезъ 113 лѣтъ донинѣ употребляетъ къ своему удовольствію», а для міщан — Магдебурзьке право, «яко оное никакихъ въ себѣ недостатковъ не заключаєт и для насъ сносное, да и къ оному мы по всегдашнему его въ тѣхъ нашихъ судахъ и росправахъ употребленію приобыкли, не мало пользуясь, довольны состоимъ». Крім цього, в багатьох наказах було вміщено протести й скарги на різні реформи, що почав проводити на Україні Рум'янцев: проти «подушного перепису» 1765 р., проти соляної монополії, проти податку по 1 руб. 2 коп. з кожної хати замість утримання «консистентів». Крім наведених загальних точок, спільних більшості наказів, у наказах кожного стану — шляхти, козацтва, духовенства, міщанства — вміщено багато дуже цікавих вимог, яких через брак місця, на жаль, не можемо торкатись.

Українські депутати не обмежилися наказами, вони ще подали цариці через маршала Бібікова колективне прохання, в якому сміливо й одверто поновили основну вимогу — привернення сили порушених договорів. У проханні вони писали, що беруть на себе сміливість нагадати цариці відоме цілому світові «обстоятельство», що у к р а ї н с ь к и й н а р о д, скинувши польське ярмо, добровільно приєднався до Московської держави на умові, що йому залишені будуть «навіки» всі його вольності, права, свободи й звичаї без усякого порушення й відміни. В підкреслених словах депутати сформулювали правну підставу своїх вимог за гетьмана Б. Хмельницького Україна вступила в договірні відносини з московським царем, поступилася на його користь деякими правами та виговорила собі автономні права, вольності й привілеї, які цар обіцяв непорушно дотримувати. Після порушення договору за Петра I, Петра II і Ганни Іванівни, цариця Лисавета знову ствердила цей договір та привернула правний стан, який був за гетьмана Скоропадського. Тепер же знов умови договору порушено: скасовано гетьманський уряд та заведено правління, яке суперечить попереднім договорам. Тому вони просять відкликати порушуючі права України укази й розпорядки та повернути попередній правний стан. Така була правна позиція українських депутатів і вона цілком відповідала державно-правним актам, прийнятим як Україною, так і московськими царями. Але погляд Катерини II на правні відносини України й Росії був цілком інакший: вона дивилася на Україну, як на провінцію Росії, яка, хоч і правиться на підставі «конфирмованнихъ привилегій», але в царській волі ці привілеї відібрати та підпорядкувати загальним російським законам. Щодо договору Б. Хмельницького, то Катерина про нього згадувала лише тоді, коли потрібно було аргументувати право російського скарбу на податки й доходи України.

При таких поглядах Катерини II не було надії, щоб вимоги й побажання українського народу, висловлені його представниками, були задоволені. Дійсно, жодного з попередніх розпорядків не було відкликано, навпаки, ще було посилено владу малоросійського генерал-губернатора та ступнево знищено й ті другорядні ознаки автономії України, які ще лишилися після актів 1764 р. Року 1775 було зруйновано Запорозьку Січ — «странное и намѣренію самого творца въ размноженіи рода челоувѣческаго, отъ него благословенномъ, противуборствующее политическое сонмище», як її назвала Катерина в маніфесті з 3 серпня 1775 р. Року 1781 було поширено на Україну російський закон «объ учрежденіи губерній», внаслідок чого Малоросійську Колегію було скасовано, центральну частину України-Гетьманщини було поділено на три губернії-намісництва: Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське. Разом із тим на Україні було зорганізовано російське губернiальне управління з усіма його органами-адміністративними й судовими. Всі українські ознаки управління було знищено і тільки залишено кодекс: Литовський Статут та Магдебурзьке право. Указом із 3-го травня

1783 р. було остаточно прикріплено селян до землі та поширено на них загальноросійський режим повної панщини. Того ж таки року було знищено давній устрій козацького війська, а козацькі полки реорганізовано в 10 карабінерських полків. Жалованою грамотою з 21.V.1785 року українська шляхта була зрівняна в правах із російським дворянством, але не так, як прохали депутати р. 1767, а тим способом, що українське шляхетство було перейменоване в російське дворянство, а ранги генеральної й полкової старшини до сотника включно переведено на російські ранги. Нарешті указом із 10 квітня 1786 р. на Україні була проведена секуляризація монастирських маєтностей та встановлено штати утримання вищого духовенства й монастирів. Українському духовенству не було признано «прав шляхетства», за прикладом Росії воно було включене в склад «подлыхъ состояній» та прирівняне до міщан.

Так було знищено автономію України, права, вольності й привілеї її населення, не один раз стверджені царським словом і договорами. Україну було інкорпоровано до Російської імперії й на неї розтягнуто загальноросійське управління, а український народ кинуте до царської «тюрми народів».

Підготовка тексту до друку В. А. СМОЛІЯ і В. М. РИЧКИ